

# ЗАКОН

## ЯК ПІДСТАВА ВИНИКНЕННЯ ВІДНОСИН ПРЕДСТАВНИЦТВА



**В. В. Цюра**  
кандидат юридичних наук,  
доцент кафедри цивільного права  
Київського національного університету  
імені Тараса Шевченка

Останнім часом в працях вітчизняних науковців фокус у дослідженні відносин представництва змістився від загальних, концептуальних засад цього інституту в бік вивчення окремих його аспектів. Однак вивчення та осмислення вітчизняної моделі інституту представництва дозволяє стверджувати, що на сьогодні все ще існує потреба вдосконалення та доопрацювання основних засад представництва і його видів. Це передусім стосується представництва на підставі закону, оскільки саме цей вид представництва виконує охоронну функцію, надаючи представнику повноваження діяти в інтересах осіб, які з різних підстав не можуть або втратили можливість самостійно діяти в цивільному обороті від свого імені. Саме тому соціальне значення та наслідки представництва за законом є досить відчутними сьогодні.

Звісно, низка питань представництва за законом уже до-

сліджувались такими вченими, як С. Г. Керимов, О. Л. Невзгодіна, В. О. Рясенцев, Є. О. Харитонов та багатьма іншими. Однак з урахуванням європейського вектора розвитку нашої держави та лібералізації у зв'язку з цим механізму правового регулювання, важливого значення набуває діяльність з переосмислення існуючих положень цивільного законодавства у цій частині та наближення до сучасних стандартів приватноправового регулювання.

Як відомо, закон – це нормативно-правовий акт, що приймається в особливому порядку органом законодавчої влади або референдумом, має вищу юридичну силу і регулює найбільш важливі суспільні відносини. Важливе місце в системі цивільного законодавства займає Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) [1] як галузевий кодифікований законодавчий акт, основною спрямованістю якого є врегулювання всіх

суспільних відносин, що входять до предмета цивільного права і виступають основою для розвитку всього поточного цивільного законодавства. ЦК України є другим за значенням після Конституції України законодавчим актом, що регулює цивільні відносини.

Так, у книзі першій «Загальні положення» гл. 17 присвячено представництву. Частина 3 ст. 247 ЦК України нормативно закріплює представництво за законом як вид представництва загалом. Більш конкретно представництво регулюється ст. 242 ЦК України. Отже, крім договірної, в цивільному праві виділяють представництво за законом. Основною його метою є забезпечення реалізації прав і законних інтересів осіб, які внаслідок певних об'єктивних причин не можуть це робити самостійно. До таких причин варто віднести: вік (представництво батьками, усиновлювачами, опікунами (піклувальниками), прийомними батьками та батьками-

вихователями дитячого будинку сімейного типу малолітніх та неповнолітніх осіб); стан психічного здоров'я (представництво опікунами чи піклувальниками недієздатних осіб, які внаслідок душевної хвороби чи розумової відсталості не можуть самостійно висловлювати свою волю щодо вчинення юридичних дій).

Отже, особливість законного представництва полягає в тому, що суб'єктивні цивільні права належать одному суб'єктові, але здійснювати їх від свого імені він не може, тому в його інтересах можуть виступати інші особи (представники). Характерною рисою представництва за законом є спрямованість на захист законних інтересів недієздатних осіб, які внаслідок малолітства, недосагнення повноліття не можуть в повному обсязі піклуватися про себе. Тому їх воля щодо вирішення питання про необхідність представлення їх інтересів не враховується, і законодавством встановлюється необхідність використання іншої особи для здійснення піклування [2].

Розглянемо особливості такого представництва більш детально. Статтею 242 ЦК України передбачено, що законними представниками є батьки (усиновлювачі) стосовно своїх малолітніх і неповнолітніх дітей. Опікун є законним представником малолітньої особи та фізичної особи, визнаної недієздатною. Крім того, до законних представників належать прийомні батьки та батьки-вихователі дитячого будинку сімейного типу. Вони теж характеризуються як суб'єкти правовідносин представництва, тому зосередимо свою увагу на особливостях власне представництва.

Особливість такого представництва полягає у тому, що при вчиненні правочинів представники беруть на себе зобов'язання щодо його виконання та самостійно несуть відповідальність у разі

порушення норм чинного цивільного законодавства. Це пов'язано з тим, що вони, реалізуючи права малолітньої особи шляхом укладення договорів та в її інтересах, здійснюють своє особисте волевиявлення і виступають стороною цих договорів.

Відповідно до ст. 31 ЦК України малолітньою є фізична особа, яка не досягла 14 років та має право: самостійно вчиняти дрібні побутові правочини (правочин вважається дрібним побутовим, якщо він задовольняє побутові потреби особи, відповідає її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосується предмета, який має невисоку вартість); здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. Малолітня особа має часткову цивільну дієздатність.

До дрібних побутових правочинів можна віднести окремі види виконання робіт та надання послуг, а також роздрібну купівлю-продаж. Так, І. О. Гелецька зазначає, що в договорі прокату вартість договору визначається не вартістю предмета, а розміром прокатної плати. Аналогічно може бути вирішене питання про вартість у договорі зберігання (останній взагалі може бути безоплатним, наприклад, у разі здавання верхнього одягу неповнолітнім у гардероб). Звичайно, обсяг і характер таких правочинів не може бути чітко визначений у законі, а повинен впливати із змісту закону. Визначення правочину, яке містить ЦК України, є неповним. На думку науковця, законодавцеві можна було б піти шляхом встановлення або певних грошових меж правочину, або зорієнтувати його вартість на конкретний розмір неоподаткованого мінімуму, тим самим уникаючи спірних питань на практиці при застосуванні ст. 31 ЦК України [3]. Ми також погоджуємося з такою думкою, оскільки малоліт-

ні особи, щоб здійснити ці правочини, як правило, отримують кошти саме від батьків, усиновлювачів або опікунів, прийомних батьків, батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу.

Усі інші правочини, вчинені малолітніми до досягнення ними 14 років, нікчемні і не породжують для них правових наслідків. Однак такий правочин може бути в інтересах малолітньої особи на вимогу її батьків, усиновлювача або опікуна, прийомних батьків чи батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу визнаний судом дійсним, якщо він вчинений на користь такої особи. Це питання регулюється ст. 221 ЦК України, в якій йдеться тільки про правочин, який вчинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності і може бути згодом схвалений її батьками (усиновлювачами) або одним з них, з ким вона проживає, або опікуном. Жодної згадки немає про інших законних представників, зокрема, прийомних батьків чи батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу. Тому вважаємо за потрібне внести зміни до ст. 221 «Правові наслідки вчинення правочину малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності» ЦК України та викласти чч. 1, 4, 5 в такій редакції: «Стаття 221. Правові наслідки вчинення правочину малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності

1. Правочин, який вчинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, може бути згодом схвалений її батьками (усиновлювачами) або одним з них, з ким вона проживає, опікуном, прийомними батьками чи батьками-вихователями дитячого будинку сімейного типу.

Правочин вважається схваленим, якщо ці особи, дізнавшись про його вчинення, протягом одного місяця не заявили претензії другій стороні.»

«4. Дієздатна сторона зобов'язана також відшкодувати збитки, завдані укладенням недійсного правочину, якщо у момент вчинення правочину вона знала або могла знати про вік другої сторони. Батьки (усиновлювачі), опікун, прийомні батьки чи батьки-вихователі дитячого будинку сімейного типу малолітньої особи зобов'язані повернути дієздатній стороні все одержане нею за цим правочином у натурі, а за неможливості повернути одержане в натурі – відшкодувати його вартість за цінами, що існують на момент відшкодування.

5. Якщо обома сторонами правочину є малолітні особи, то кожна з них зобов'язана повернути другій стороні все, що одержала за цим правочином, у натурі. У разі неможливості повернення майна відшкодування його вартості провадиться батьками (усиновлювачами), опікуном, прийомними батьками чи батьками-вихователями дитячого будинку сімейного типу, якщо буде встановлено, що вчиненню правочину або втраті майна, яке було предметом правочину, сприяла їхня винна поведінка.»

Однак очевидно, що маючи відповідні повноваження щодо прав малолітніх чи неповнолітніх осіб, батьки, усиновлювачі, опікуни, піклувальники, прийомні батьки, батьки-вихователі дитячого будинку сімейного типу не завжди здійснюють їх належним чином. Так, ч. 3 ст. 17 Закону України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р. № 2402-III [4] встановлено, що батьки або особи, які їх замінюють, не мають права без дозволу органів опіки і піклування укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню або спеціальній реєстрації, відмовлятися від належних дитині майнових прав, здійснювати поділ, обмін, відчуження житла, зобов'язуватися від імені дитини порукою, видавати письмові зобов'язання. Аналізуючи зміст цієї

статті, можна стверджувати, що держава в особі органу опіки і піклування встановила контроль за дотриманням батьками та особами, які їх замінюють, прав і охоронюваних законом інтересів дітей. Без дозволу органу опіки та піклування продаж, обмін, дарування, застава та інші правочини щодо нерухомого майна і транспортних засобів, право власності на яке або право користування яким мають діти, неможливі. Жоден із нотаріусів не посвідчить такої угоди без цього дозволу, оскільки відповідно до ст. 224 ЦК України правочин, вчинений без дозволу органу опіки та піклування (ст. 71 ЦК України – відмова від майнових прав підопічного; видача письмових зобов'язань від його імені; укладення договорів, які підлягають нотаріальному посвідченню та державній реєстрації, в т. ч. договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири; укладення договорів щодо іншого цінного майна), є нікчемним.

Щодо законного представництва неповнолітніх, яке також безпосередньо передбачене в ЦК України, то варто зазначити, що з такою позицією законодавця погоджуються не всі науковці та вважають її не зовсім прийнятною, адже існує думка, що неповнолітні діти, маючи неповну цивільну дієздатність, не потребують підтримки законного представника при вчиненні правочинів або здійсненні інших юридичних дій, оскільки повністю не позбавлені цивільної дієздатності, як наприклад, малолітні, душевнохворі. Зокрема, такої позиції дотримується С. Г. Керимов. Так, посилаючись у своїй праці на тези В. В. Васькіна та Є. О. Харитонова, він зазначає, що неповнолітні не потребують законного представника, оскільки мають власну неповну цивільну дієздатність, а їх права та інтереси забезпечуються шляхом контролю з боку батьків

(усиновлювачів) або піклувальників, а також у випадках, встановлених чч. 4, 5 ст. 32 ЦК України, шляхом контролю з боку органу опіки і піклування [5]. У кінцевому підсумку С. Г. Керимов пропонує виключити з ч. 1 ст. 242 ЦК України слова «та неповнолітніх дітей» [2]. На наш погляд, цього робити не варто, оскільки першочергово вони наділені неповною дієздатністю, адже це пов'язано з їхнім віком і правильним усвідомленням своїх дій та вчинків. Саме тому законодавець встановив таке обмеження, яке стосується найбільш значущих юридичних дій (правочини щодо нерухомого майна, транспортного засобу), тобто тоді, коли наявність представника є необхідною. Однак це не забороняє їм самостійно вчиняти інші дії. Зокрема, ст. 32 ЦК України передбачено, що фізична особа у віці від 14 до 18 років (неповнолітня особа) має право: самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом; бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунка) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунок). На вчинення неповнолітньою особою правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна повинні бути письмова нотаріально посвідчена згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника і дозвіл органу опіки та піклування. І як зазначає І. О. Гелецька, піклувальники, висловлюючи свою згоду чи відмовляючи у наданні згоди на укладання правочину своїм підопічним, здійснюють обов'язки щодо захисту прав і

законних інтересів підопічних. Вчиняючи правочин, неповнолітній реалізує власну дієздатність, а батьки, піклувальники, надаючи згоду, беруть участь у формуванні волі неповнолітнього, контролюють, яким чином неповнолітній здійснює свою дієздатність. Вони діють з урахуванням об'єктивно існуючих інтересів неповнолітньої особи, інколи навіть перешкоджають здійсненню дієздатності в інтересах самих неповнолітніх. Піклувальник стає одночасно на бік і батьків, які не можуть байдуже ставитися до своїх дітей, і законних представників, які уповноважені в установленому законом порядку захищати права та інтереси неповнолітніх, і особи, яка сприяє здійсненню підопічним його прав та обов'язків. Тому, на думку автора, немає потреби категорично забороняти визнавати, особливо піклувальників, законними представниками, оскільки виконання покладених на них законом функцій переважно характеризується властивостями представництва, аніж чогось іншого [6]. Те ж саме варто сказати і про прийомних батьків і батьків-вихователів, оскільки вони хоч і не є рідними, однак мета виховання та забезпечення добробуту дітей є такою самою, як і в рідних.

На практиці трапляються такі випадки, коли неповнолітня особа все-таки вчиняє правочини за межами своєї цивільної дієздатності, тобто самостійно вчиняє правочин за межами ст. 32 ЦК України, без згоди на те батьків, усиновлювачів чи піклувальників, прийомних батьків та батьків-вихователів. Тому законодавець у ст. 222 ЦК України встановив правові наслідки вчинення такого правочину. У першу чергу, такий правочин може бути згодом схвалений батьками (усиновлювачами), піклувальниками або одним з них, а саме, тим, з ким проживає неповнолітня особа. Правочин, вчи-

нений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів), піклувальників, може бути визнаний судом недійсним за позовом зацікавленої особи. Закон не зобов'язує суд обов'язково визнати у такому випадку правочин недійсним, оскільки це не завжди може відповідати інтересам неповнолітніх. Інакше кажучи, ця норма носить диспозитивний характер, що передусім пов'язано з належним забезпеченням і захистом прав неповнолітніх державою. Правочин вважається схваленим, якщо ці особи, дізнавшись про його вчинення, протягом одного місяця не заявили претензії другій стороні.

Якщо ж правочин таки визнаний недійсним, то неповнолітня особа нестиме за це відповідальність особисто, хоча законом також визначено додаткову відповідальність батьків, усиновлювачів або піклувальників, якщо у неї недостатньо майна. Так, якщо обом сторонами недійсного правочину є неповнолітні особи, то кожна з них зобов'язана повернути другій стороні все одержане нею за цим правочином у натурі. У разі неможливості повернення одержаного в натурі відшкодовується його вартість за цінами, що існують на момент відшкодування. Якщо у неповнолітньої особи відсутні кошти, достатні для відшкодування, батьки (усиновлювачі) або піклувальник зобов'язані відшкодувати завдані збитки, якщо вони своєю винною поведінкою сприяли вчиненню правочину або втраті майна, що було предметом правочину. У ст. 222 ЦК України законодавець оперує тільки поняттями «батьки (усиновлювачі)», «піклувальники», жодним чином не згадуючи про прийомних батьків і батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу, хоча відповідно до чинного законодавства вони також визнані законними представни-

ками дітей, яких вони виховують, та прирівнюються за правовим статусом до опікунів і піклувальників. Вбачається, що необхідно внести зміни до ст. 222 «Правові наслідки вчинення правочину неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності» ЦК України, виклавши її в такій редакції: «Стаття 222. Правові наслідки вчинення правочину неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності

Правочин, який неповнолітня особа вчинила за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів), піклувальника, прийомних батьків, батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу, може бути згодом схвалений ними в порядку, встановленому ст. 221 цього Кодексу.

Правочин, вчинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів), піклувальників, прийомних батьків або батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу, може бути визнаний судом недійсним за позовом зацікавленої особи.

Якщо обом сторонами недійсного правочину є неповнолітні особи, то кожна з них зобов'язана повернути другій стороні все одержане нею за цим правочином у натурі. У разі неможливості повернення одержаного в натурі відшкодовується його вартість за цінами, що існують на момент відшкодування.

Якщо у неповнолітньої особи відсутні кошти, достатні для відшкодування, батьки (усиновлювачі), піклувальник, прийомні батьки або батьки-вихователі дитячого будинку сімейного типу зобов'язані відшкодувати завдані збитки, якщо вони своєю винною поведінкою сприяли вчиненню правочину або втраті майна, що було предметом правочину.»

Ще однією категорією осіб, представництво якої відбувається

за законом, є недієздатні особи. Вони не можуть розуміти значення своїх дій, отже, не можуть і нести відповідальність за завдану в результаті правочину шкоду майну особи, яка вступила з ним у правочин. Дієздатна особа, що вчинила з недієздатною особою правочин і спричинила у зв'язку з цим майнову шкоду останній, зобов'язана цю шкоду відшкодувати [7]. Оскільки недієздатна особа взагалі не має право вчиняти правочини (ст. 41 ЦК України), від імені та в інтересах малолітньої особи опікун вчиняє правочини, що виходять за межі дрібних побутових правочинів, а від імені особи, визнаної недієздатною, вчиняє будь-які правочини [8]. Згідно з ч. 4 ст. 41 та ч. 3 ст. 67 ЦК України опікун вчиняє правочини від імені та в інтересах підопічного. Опікуни недієздатних не вправі вчиняти правочини з підопічними, а також представляти інтереси осіб, які перебувають у них під опікою та піклуванням, при вчиненні правочинів або веденні судових справ між підопічним і чоловіком (дружиною) опікуна та його близьких родичів. Але є випадки, коли цього правила не дотримуються.

Крім малолітніх, неповнолітніх, недієздатних, існує ще одна категорія фізичних осіб – обмежено дієздатні. Ст. 36 ЦК України передбачає підстави для обмеження цивільної дієздатності фізичної особи. Під обмеженням цивільної дієздатності слід розуміти позбавлення судом права розпоряджатися майном (продавати, обмінювати, дарувати, заповідати, купувати) та вчиняти інші правочини, що виходять за межі дрібних побутових, а також самостійно одержувати заробіток, пенсію, стипендію, інші доходи та розпоряджатися ними.

Підставами для обмеження цивільної дієздатності є: психічний розлад, який істотно впливає на здатність особи усвідомлювати

значення своїх дій та (або) керувати ними; зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо, що може спричинити скрутне матеріальне становище для себе чи своєї сім'ї, а також інших осіб, яких така особа за законом зобов'язана утримувати. Справа про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи може бути порушена в суді на підставі ст. 36 ЦК України, відповідно до цивільного процесуального законодавства за заявою когось із членів її сім'ї, органу опіки та піклування, наркологічного або психіатричного закладу (ст. 237 ЦПК України [9]). При цьому сама фізична особа пред'являти вимогу про таку зміну свого правового статусу не може. Цивільна дієздатність фізичної особи є обмеженою з моменту набрання законної сили рішенням суду про це. Над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування. У разі видужання фізичної особи, дієздатність якої була обмежена, або такого поліпшення її психічного стану, який відновив у повному обсязі її здатність усвідомлювати значення своїх дій, керувати ними, суд поновлює її цивільну дієздатність. У разі припинення фізичною особою зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо суд поновлює її цивільну дієздатність (ст. 38 ЦК України).

Отже, фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини. Всі інші правочини вчиняються за згодою піклувальника, який може виступати і її представником. Варто вдосконалити норму права, що регулює представництво за законом, і визначити піклувальника як законного представника неповнолітніх осіб та осіб, дієздатність яких обмежена. Враховуючи

все вищезазначене, пропонується внести зміни до ст. 242 «Представництво за законом» ЦК України, доповнивши її ч. 3, а ч. 3 вважати ч. 4 і викласти цю статтю в такій редакції: «Стаття 242. Представництво за законом

Батьки (усиновлювачі) є законними представниками своїх малолітніх і неповнолітніх дітей.

Опікун є законним представником малолітньої особи та фізичної особи, визнаної недієздатною. Піклувальник є законним представником неповнолітньої особи та фізичної особи, дієздатність якої обмежена.

Прийомні батьки та батьки-вихователі дитячого будинку сімейного типу є законними представниками малолітніх та неповнолітніх дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Законним представником у випадках, встановлених законом, може бути інша особа.»

Підсумовуючи, констатуємо, що представництво, яке виникає на підставі закону, охоплює широкий суб'єктний склад, включаючи правовідносини, що виникають між малолітніми, неповнолітніми, обмежено дієздатними, недієздатними тощо особами, з одного боку, та батьками (усиновлювачами), опікунами, піклувальниками, прийомними батьками тощо, з іншого боку, в аспекті внутрішніх відносин представництва, а також у зовнішніх відносинах – із третіми особами, в тому числі органами державної влади та місцевого самоврядування. Особливістю цього суб'єктного складу є його детальне закріплення на законодавчому рівні й наявність численних меж та обмежень повноважень законних представників. У цьому полягає головна функція законного представництва – захист прав та інтересів окремих категорій осіб, які, з огляду на різні фактори, не здатні самостійно набувати прав або користуватися ними. ■

## СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV [Текст] // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
2. Керимов С. Г. Представництво за законом в цивільному праві України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / С. Г. Керимов ; НДІ приват. права і підприємництва Акад. прав. наук України. – К., 2006. – С. 123.
3. Гелецька І. О. Правове регулювання відносин представництва у цивільному праві [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / І. О. Гелецька ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2005. – С. 95.
4. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III [Текст] // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.
5. Васькин В. В., Харитонов Е. О. Дифференциация гражданской правосубъектности [Текст] / В. В. Васькин, Е. О. Харитонов // Правовое положение несовершеннолетних : сб. научн. тр. – Краснодар : Изд-во Кубан. ун-та, 1985. – С. 12-15.
6. Гелецька І. О. Вказ пр. – С. 84-85.
7. Ершова Н. М. Опекa и попечительство над взрослыми [Текст] / Н. М. Ершова. – М. : Госюриздат, 1962. – 43 с.
8. Цивільний кодекс України. Коментар [Текст] / За ред. Є. О. Харитонова, О. М. Калітенко. – О. : Юрид. літ., 2003. – С. 82.
9. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV [Текст] // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № №40-41, 42. – Ст. 492.